ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ
Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՐԿԱՎԱԳԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՆԻՈՒՄ

Հայ միջնադարի ամենանշանավոր գործիչներից էր Հովհաննես Սարկավագը՝ բանիբուն վարդապետ, աստվածաբան, փիլիսոփա, մատենագիր, տոմարագետ, մանկավարժ, երաժշտագետ, բանաստեղծ: Սկզբնաղբյուրները նրան ծագումով համարում են Փառիսոս գավառից, քահանայական տոհմից: Վաղ հասակից ուսանել է Հաղբատի վանքում, իր քեռու մոտ, ապա աշակերտել Գեորգ Ուռճացի նշանավոր վարդապետին[1]:

Հովհաննես Սարկավագի բազմարդյուն կյանքը կապված է եղել երկու կենտրոնների հետ՝ Հաղբատի վանք և Անի քաղաք: Հաղբատում ուսում է առել, հմտացել գիտության մեջ, այնուհետև եկել է Անի, գլխավորել տեղի վարդապետարանը, գրել իր երկերի մի մասը, որոնք անհրաժեշտ էին ուսումնական գործընթացի համար: Եղել է ժամանակի ամենահեղինակավոր վարդապետներից մեկը, հանրագիտակ անհատ: Վարքագիրը նրա մասին ասում է. «Ցամենայն դէմս բանի եւ գործոյ, տեսութեան եւ յառաջբերութեան, գրելոյ եւ ընթեռնլոյ, պատմագրութեան եւ վարդապետական վերլուծութեան, մարգարէականին եւ առաքելականին այնպէս կատարելագոյն գտաւ, որպէս եւ ո՛չ ոք ի միոնն միայն համբաւեալ...»[2]: Նրա մասին մեծարանքով են խոսում պատմիչներ Սամվել Անեցին, Վարդան Արևելցին, Կիրակոս Գանձակեցին, Մխիթար Այրիվանեցին և ուրիշներ: Կյանքի վերջում Հովհաննես Սարկավագը կրկին վերադարձել է Հաղբատ, մահացել ծեր հասակում 1129 թվականին: Հաղբատում պահպանվել է նրա տապանաքարը:

Հովհաննես Սարկավագը մատենագրական հսկայական ժառանգություն է թողել, որը դեռևս չի ուսումնասիրվել ամբողջության մեջ: 1956 թ. Ա. Աբրահամյանը հրատարակել է «Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը» ժողովածուն, ուր տեղ են գտել Սարկավագի պատմագիտական, մաթեմատիկական, տոմարագիտական, փիլիսոփայական և գրական որոշ երկեր, սակայն զանց են առնված «կրոնական հայտնի և անհայտ գործերը»[3], որոնք պիտի հրատարակվեին առանձին գրքով, բայց չհրատարակվեցին:

Սարկավագի կյանքի ու աշխատությունների մասին (ըստ գործունեության և գիտական ուղղությունների) բազմաթիվ հրապարակումներ են եղել[4]: Ստորև մեր նպատակն է պահ-

---

[1] Հովհաննես Սարկավագի վարքում նշված «Ուռճացի» վարդապետին իրավացիորեն Գեորգ Ուռճացու հետ է նույնացնում Կ. Մելիք-Օհանջանյանը: Մատթեոս Ուռհայեցին և Վարդան Արևելցին Գեորգ Ուռճացուն կոչում են «վարդապետ Հայոց», «լուսաւորիչ Տաճս Հայոց»: Ապրել է շուրջ 100 տարի, մահացել 1091 կամ 1093 թ. և թաղվել Կամրջաձորի վանքում: **Կիրակոս Գանձակեցի,** Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ Զ:

[2] **Ա. Աբրահամյան,** Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 120:

[3] Նույն տեղում, էջ 350:

[4] **Ղ. Ալիշան,** Սարկաւագ սոփեստես, Ցուշիկք հայրենեաց Հայոց, հ. Բ., Վենետիկ, էջ 279-307:

պանված վկայությունների և հարակից տեղեկությունների ուսումնասիրությամբ ներկայացնել Հովհաննես Սարկավագի անհական շրջանի գործունեությունը՝ այդ առնչությամբ անդրադառնալով նաև նրա պատմական բնույթի աշխատություններին:

Անիում Հովհաննես Սարկավագի գործունեության մասին վկայվում է վարդապետի կենսագրության մեջ, ուր բազմաթիվ արժեքավոր տեղեկություններ կան նրա գլխավորած դպրոցի ուսումնական ծրագրի, կրթական գործընթացի մասին: Դպրոցի ստեղծումը կենսագիրը ներկայացնում է պատկերավոր արտահայտությամբ՝ գրելով, որ Սարկավագը «իբրև զիմաստուն մեղու, բարձեալ յանդամս մտաց զծաղիկս յերանգոց գունոց, եւ հոտոց եւ համոց, բերէր ի քաղաք իւր եւ տեղի սննդեան՝ ի քաղաքամայրս Անի եւ լի առնէր ըզտունն ի փարթամութենէ անտի... Շուրջ բակ բոլորեալ զմանկունս զիւրեաւ՝ խոնարհաբար եւ ախորժելի սիրով ուսուցանէր զխրթին եւ զխորին իրս... Եւ գետք յորվայնէ նորա բղխեալ՝ արբուցին զտուն տէրունական եւ զնորատունկ մանկունս յարկաց Աստուծոյ... ելին յարմատոյ եւ ի շառաւիղէ նորին... ուսուցիչք եւ լուսաւորք ոգւով... եւ լցին զտիեզերս բանիւն կենաց...»[5]:

Հովհաննես Սարկավագի գլխավորած դպրոցին անդրադարձող ուսումնասիրողները, որպես կանոն, չեն խորացել դրա հիմնադրման հանգամանքների մեջ, որի պատճառով անտեսվել է այդ շրջանում Անիում կաթողիկոսական Աթոռի վերահաստատման հանգամանքը: Ենթադրվել է, թե Սարկավագը քաղաքում մի մասնավոր դպրոց է ստեղծել, իսկ ոմանք էլ այն պարզապես աշխարհիկ դպրոց են համարել: Ա. Աբրահամյանը գրում է. «Հովհաննեսը Հաղբատում կրթություն ստանալուց հետո եկել է Անի և այնտեղ դպրոց հիմնել»[6]: Ըստ Կ. Միրումյանի՝ Սարկավագը եղել է «Անիի դպրոցի (գուցե Անիի դպրոցներից մեկի) ղեկավար», որը ձեռք է բերել «աշխարհիկ բնույթ»[7]: Թ. Հակոբյանի կարծիքով՝ Սարկավագի գլխավորած դպրոցն «իր բնույթով հիմնականում աշխարհիկ էր, իմաստասիրական»[8]: Իսկ Ա. Մովսիսյանը կարծես մոռանում է դպրոցի գոյության ժամանակը և գրում. «Անիի դպրոցը միանգամայն աշխարհիկ պահանջներին համապատասխան էր կա-

---

Հ. Ոսկեան, Յովհաննէս Սարկաւագի կեանքը, գրութիւնները, «Հանդէս ամսօրեայ», 1925, էջ 27-40, 117-125, 233-248, **Հ. Աճառեան,** Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, էջ 571-572, **Ա. Մովսիսյան,** Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958, էջ 240-250, **Մ. Արեղյան,** Երկեր, հ. Դ, Երևան, 1970, էջ 63-82, 444-450, **Ն. Թահմիզյան,** Յովհաննէս Սարկաւագ Իմաստասէրը եւ հայ միջնադարեան նրաժրշտական մշակոյթը, «Բազմավէպ», 1978, 3-4, էջ 328-356, **Հ. Քյոսեյան,** Հովհաննես Սարկավագի «Վասն պատկերաց» և «Վասն մասանց պատուոյ» աշխատությունները, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1979, 4, էջ 127-134, **Կ. Միրումյան,** Հովհաննես Սարկավագի աշխարհայացքը, Երևան, 1984, **Ա. Մնացականյան,** Հովհաննես Սարկավագի «Բան իմաստության» պոեմը և նրա գնահատությունն ըստ օգտագործված աղբյուրների, «Բանբեր Մատենադարանի», 14, 1984, էջ 9-42, **Գ. Բրուտյան,** Օրացույց հայոց, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 115-145, **Ռ. Վարդանյան,** Հայոց տոնացույցը, Երևան, 1999, էջ 230-266, **Միքայել բեռ. Արամյան,** Յովհաննէս Սարկաւագի «Յաղագս նշանակի հաւատոյ Նիկիականն ՅԺԸ-ից» ժողովածուն, «Գանձասար», Ջ, 1996, էջ 44-78, **Տրդատ բեռ. Ուզունեան,** Յովհաննէս Սարկաւագ վարդապետ, «Գանձասար», Ջ, 1996, էջ 298-339 եւ այլն:

[5] **Ա. Աբրահամյան,** նշվ. աշխ., էջ 120-121: Այս և հաջորդ մեջբերումներում ընդգծումները մերն են, Կ.Մ.:

[6] **Ա. Աբրահամյան,** նշվ. աշխ., էջ 25:

[7] **Կ. Միրումյան,** նշվ. աշխ, էջ 29:

[8] **Թ. Հակոբյան,** Անիի պատմություն, գիրք Բ, Երևան, 1982, էջ 114:

ռուցված և ամբողջովին գտնվում էր արքունիքի հովանավորության ներքո»[9]: Մինչդեռ Հովհաննես Սարկավագի ապրած ժամանակներում Շեդդադյան ամիրաների իշխանության տակ գտնվող Անիում համահայկական նշանակություն ունեցող բարձրագույն դպրոց կարող էր բացվել միայն եկեղեցական բարձր հովանավորության պայմաններում: Ինչ վերաբերում է դպրոցի ուղղվածությանը, ապա այն տալիս էր հոգևոր բարձրագույն կրթություն, որը ներառում էր ժամանակի գիտության բոլոր հիմնական ուղղությունները:

ԺԱ դարի վերջերին Անիում կարճ ժամանակով վերականգնվեց Կաթողիկոսական Աթոռը, երբ Գրիգոր Վկայասերի (կթղ. 1066-1105 թթ.) համաձայնությամբ Հաղբատում կաթողիկոս ձեռնադրվեց ու հանդիսավոր երթով Անի եկավ Բարսեղ Ա Անեցին (կթղ. 1081-1113 թթ.): Նրա կատարած կարևոր գործերից մեկը պիտի համարել Անիում կաթողիկոսարանի վարդապետարանի վերաբացումը: Դեռևս Արգինայից սկզբնավորվող, ապա մայրաքաղաքում գործող բարձրագույն հոգևոր դպրոցն էր, որ կրկին կյանք առավ Բարսեղի հոգածությամբ և ժամանակի նշանավոր վարդապետ Հովհաննես Սարկավագի ուսուցչապետությամբ: Այս էր պատճառը, որ բարձրագույն կրթություն ստանալու համար Սարկավագի մոտ էին գալիս Հայոց երկրի տարբեր ծայրերից, վարքագրի բնորոշմամբ՝ որպես «իմաստութեան գանձուց վաճառականք», Անիում ուսանելով՝ դառնում «ուսուցիչք և լուսաւորք ոգւով», և վերադառնալով իրենց գավառները՝ վարդապետի պատգամները տարածում ողջ Հայաստանում՝ «...նորայն առասացութիւնք լցին զոլորտս Հայաստանեայց»[10]:

Կենսագրի վկայության այս նույն ոճով է արձանագրվում նաև Հովհաննես Սարկավագի ընդօրինակած, խմբագրած Սաղմոսարանի տարածումը՝ «զոր վերահասու եղեալ մեծ իմաստասէրն Հայոց հոգեխառն վարդապետն սուրբ Յովհաննէս մականուն Սարկաւագ, որ... գտեալ... թարգմանչագիր Սաղմոսարանն և պարապեալ ի յայնմ յաւուրս բազումս, ի լոյս էած... և ցրուեաց ընդ ամենայն սահմանս Հայաստանեայց»[11]:

Այն, որ Հովհաննես Սարկավագը զբաղվել է ոչ միայն տեղական (Հաղբատ, Անի), այլև համահայաստանյան խնդիրներով, երևում է տոմարական բարեփոխման ուղղությամբ նրա կատարած աշխատանքից: Հայոց տոմարի նախընթաց պատմությունը ցույց է տալիս, որ տոմարական խնդիրները, որոնք եկեղեցական տոների կարգավորման տեսանկյունից առաջնային նշանակություն ունեին, միշտ էլ լուծվել են Հայոց Կաթողիկոսի և ժամանակի նշանավոր վարդապետներից մեկի համագործակցությամբ: Զ դարում նման գործակցության մեջ էին Մովսես Բ Եղիվարդեցին և Աթանաս Տարոնացին, Է դարում՝ Կաթողիկոս Անաստաս Ակոռեցին և Անանիա Ծիրակացին, ուստի ԺԱ դարում էլ Հովհաննես Սարկավագ վարդապետի կողքին պետք է տեսնել Բարսեղ Ա Անեցուն: Իրավացի է Մ.

---

[9] **Ա. Մովսիսյան,** նշվ. աշխ., էջ 243:

[10] **Ա. Աբրահամյան,** նշվ. աշխ., էջ 120: Անիի դպրոցում դասավանդվող առարկաների, ուսումնական գործընթացի և այլ հարցերի մասին նշվում է վարդապետի վարքում, որի հեղինակը այդ մասին տեղեկացել է Սարկավագին ծանոթ անձանցից: Այս հարցերի մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս **Ա. Աբրահամյան,** նշվ. աշխ., էջ 26-27, 120-121, **Ա. Մովսիսյան,** նշվ. աշխ., էջ 410-420:

[11] Ե-ԺԲ դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 157:

Օրմանյանը, երբ գրում է. «Անհնար է, որ Բարսեղ որևէ գործակցութիւն ունեցած չըլլայ»[12]: Նույն կարծիքն է հայտնել Մ. Արեղյանը՝ գրելով. «Թեև մեր ժամանակագիրները չեն հիշում, բայց անպայման անհրաժեշտ պիտի լիներ իշխանության հաճություն այդ գործի համար, և հավանորեն այն եղել է Անիում նստող Բարսեղ եպիսկոպոսի կողմից, որ 1081 թ. Հաղպատի վանքում ձեռնադրվել է կաթողիկոս: Հավանորեն այս թվականին էլ հանձնարարվել է Սարկավագին գլուխ բերել այդ գործը»[13]:

Պատմիչները Հովհաննես Սարկավագի կատարածի մասին գրում են համառոտ՝ «զհաստատ և զանշարժ տոմարն կարգեաց հայոց փոխանակ շարժականին և անհաստատնոյն. արար և միաբանութիւն ամենայն ազգաց տոմարի ընդ հայոց. վասն զի յոյժ իմաստուն էր այրն...»[14]: Սարկավագի՝ տոմարական խնդիրներին վերաբերող մի քանի աշխատություն է պահպանվել, որոնք հանգամանորեն ուսումնասիրվել են, և հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմելու վարդապետի կատարած ծավալուն աշխատանքի մասին[15]:

Հովհաննես Սարկավագը կազմել է հայոց օրացույցի երկրորդ՝ 532-ամյա (ԾԼԲ) շրջանի աղյուսակը 1085-1616 թվականների համար (Հայոց Փոքր թվական): Տոմարական խնդիրների մեկնություն պարունակող նրա «Պատճեն տումարի» երկը գրվել է 1094 թ.[16]: Պահպանվել են նաև Սարկավագի տոմարագիտական մի շարք այլ գրություններ, որոնք երբեմն նրան ուղղված հարցերի պատասխաններ են[17]:

Տոմարի խնդիրներին վերաբերող աշխատանքը Հովհաննես Սարկավագը շարունակել է հետագա երկու տասնամյակներին, բարեփոխել Անանիա Ծիրակացու «խառնախորանը»՝ այնտեղ ավելացնելով Սարկավագադիր հայկական օրացույցը և այլն: Սակայն Սարկավագի բարեփոխումները միայն մասնակի կիրառություն գտան, «Հայոց հետագա պատմիչներն ու հիշատակագիրներն սկսեցին կիրառել Սարկավագադիր թվականը կամ զուգահեռ դնել այլ թվականության համակարգերին, իհարկե ոչ այն չափով, ինչ որ հայոց մեծ թվականն էր, որը շարունակեց իր ընթացքը»[18]: Պատճառը թերևս այն էր, որ այդ շրջանում եկեղեցական բարձրագույն իշխանությունը շատ ավելի բարդ խնդիրների առաջ էր կանգնած, և տոմարական մեծ բարեփոխում իրականացնելը դյուրին չէր[19]:

---

[12] **Մ. Օրմանյան,** Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 1309:

[13] **Մ. Արեղյան,** նշվ. աշխ., էջ 449:

[14] **Կիրակոս Գանձակեցի,** էջ 113, Մխիթարյան Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 60:

[15] **Գ. Բրուտյան,** նշվ. աշխ., էջ 115-145, **Ռ. Վարդանյան,** նշվ. աշխ., էջ 230-266:

[16] **Ռ. Վարդանյան,** նշվ. աշխ., էջ 231-232, 265-266:

[17] Դրանցից մի քանիսի խորագրերն են՝ «Մեկնութիւն տումարիս Հայկազնեայ», «Յովհաննու վարդապետի արարեալ մեկնութիւն... յաղագս Ծ.նկին», «Յաղագս ըստ Հռոմոց ամսոց եւ Դժ.երորդ լուսնոյ Զատկաց եւ փոփոխման իրաց եւ անուանց եւ յարակայից», «Յոհաննու քահանայի յաղագս եղանակաց եւ տաւնից եւ քանիանութեան ամաց...», «Յաղագս յարակայից, գերադրաց եւ բոպէից», «Յաղագս ամսոց Հայոց եւ տաւնից», «Վասն շարժման եւ սասանութեան երկրի», **Ա. Արրահամյան,** նշվ. աշխ., էջ 222, 237, 246, 252, 256, 280, 302:

[18] **Ռ. Վարդանյան,** նշվ. աշխ., էջ 266:

[19] Մ. Օրմանյանը տոմարի կիրառության առնչությամբ գրում է՝ «գոյէ զործը Վկայասէրին ներկայացուցին, իսկ նա պաշտօնական հրամանը զանց ըրաւ...» (**Մ. Օրմանյան,** նշվ. աշխ., էջ 1530): Գրիգոր Վկայասերի թույլ վարչարարության և այլ պատճառներով 1070-90-ական թվականներին առաջացել էին մի քանի հակաթոռ կաթո-

Այսպիսով, Հովհաննես Սարկավագն Անիում զբաղվում էր մանկավարժությամբ, նաև տոմարական հարցերով և իր սաներին էլ այս ուղղությամբ անհրաժեշտ գիտելիքներ տալիս, որի մասին նշվում է նրա վարքում. «...կրթէր, արկանէր ի գիրս նուրբս եւ դժուարալուրս..., Ցետ այսորիկ ի խոյզ եւ ի քնին ընթացից լուսաւորացդ մտեալ, տայր գումարել ի միատեսակ եւ յանստերիւր թիւս տոմարի, զուշ եւ զակն ոգւոց: Եւ տեղեակ առնէր տօնից կարգաւորաց եւ փոփոխմանց ամսոց եւ ամանակաց եւ եղանակաց...»[20]: Այս գիտելիքները լավագույնս կիրառեց նրա սաներից մեկը՝ հետագայում Անիի Մայր տաճարի ավագերեց դարձած Սամվել Անեցին, որը Եվսեբիոս Կեսարացու Քրոնիկոնի սկզբունքով կազմեց Ադամից մինչև իր օրերը հասնող ժամանակագրություն, նաև գրեց տոմարագիտական աշխատություն՝ «Մեկնութիւն տումարի»[21]: Սարկավագի՝ Անիի աշակերտներից պատմության մեջ հիշվում են նաև Երեմիա Անձրևիկ և Սարգիս Կունդ վարդապետները, նաև անեցիներ Խաչատուրը, Գրիգորը, Հովհաննեսը[22]:

Անիում Հովհաննես Սարկավագն առաջին հերթին պատրաստել է գրքեր, որոնք անհրաժեշտ էին ուսումնական գործի համար: Ինչպես կենսագիրն է նշում՝ «ամենայն նսեմացեալ և խամրացեալ գիտութիւնք, որ ի տգիտութենէ... ծածկեալ աղաւաղեցան, որ ի նախնեացն, սորին աշխատաջան երկովք եւ արագութեամբ մտաց զարդարեցան եւ ցնծացան անձինք տեսասէր եւ լասէր արանց»[23]:

Անցյալի գիտամշակութային ժառանգության վերհանումը կարևորում էր դեռևս Գրիգոր Մագիստրոսը, երբ Անիում նստող Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոսին գրած թղթերում հորդորում էր ուսումնական գործընթացում կիրառել Անանիա Շիրակացու Քննիկոնը, որը գտնվում էր կաթողիկոսարանում: Ընդհանրապես Անիի կաթողիկոսարանում, արքունիքում, եկեղեցիներում բազմաթիվ արժեքավոր մատյաններ էին պահվում[24], պակաս հարուստ չէր նաև Հաղբատի վանքի մատենադարանը: Սակայն 1045 թ. Բագրատունյաց թագավորության անկման, ապա սելջուկյան ներխուժման ու երկրի ծանր վիճակի հետևանքով այդ գրավոր հարստությունը անուշադրության էր մատնվել: Այն վերստին կյանքի կոչելուն էին ուղղված Հովհաննես Սարկավագի ջանքերը: Ձեռագրերում պահպանված մատենագրական տարբեր միավորների խորագրեր, հիշատակարաններ ու այլ տվյալներ

ղիկոսություններ: Վկայասերն անգամ կայուն աթոռանիստ չուներ և որոշ իմաստով կաթողիկոսական լիազորությունները հանձնել էր Բարսեղ Անեցուն: Վերջինս հնազանդեցրեց կամ վերացրեց հակաթոռ կաթողիկոսությունները: 1105 թ. մահամերձ Վկայասերի կանչով Բարսեղը գնաց Քեսունի հայկական իշխանություն: Գրիգոր Վկայասերի մահից հետո նա մինչև կյանքի վերջը (1113 թ.) այլևս Անի չվերադարձավ: Հաջորդ կաթողիկոսը՝ նրի-տասարդ Գրիգոր Գ Պահլավունին (կթող. 1113-1166 թթ.), որոշ ժամանակ անց Քեսունից փոխադրվեց Ծովք ամրոց, երկու անգամ փորձ կատարեց հաստատվել Անիում, սակայն ապարդյուն: Ի վերջո 1150 թ. հաստատվեց Հռոմկլայում:

[20] **Ա. Աբրահամյան,** նշվ. աշխ., էջ 121:

[21] **Ա. Աբրահամյան,** Սամվել Անեցու տոմարական և տիեզերագիտական աշխատությունները, «Էջմիածին», 1952, Ա, էջ 30-36:

[22] **Սամուել Անեցի,** Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, աշխատասիրությամբ Ա. Տեր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 128 (այսուհետև՝ Անեցի):

[23] **Ա. Աբրահամյան,** Հովհաննես Իմաստասերի..., էջ 120:

[24] **Կ. Մաթևոսյան,** Անի, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 225-240:

վկայում են, որ բազմաթիվ հանրահայտ հեղինակների մատյաններն ու գործերը անցել են Սարկավագի ձեռքի տակով, ճշտվել, «ստուգաբանվել»[25] կամ «երկրորդվել», ինչպես ճշվում է Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմության» պարագայում[26]: Սարկավագը «Անիի դպրոցում դասավանդելու ժամանակ սրբագրել, խմբագրել, արտագրել է հայ և օտարազգի աստվածաբանների ու փիլիսոփաների (Դավիթ Անհաղթ, Մովսես Խորենացի, Արիստոտել, Փիլոն Ալեքսանդրացի, Դիոնիսիոս Արիոպագացի, Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Կյուրեղ Ալեքսանդրացի, Հովհաննես Ոսկեբերան և ուրիշներ) բազում... աշխատություններ, որոնք օգտագործվել են նաև որպես դասագիրք»[27]:

Հովհաննես Սարկավագն Անիում զբաղվել է նաև գիտական ստեղծագործական ու գրական գործունեությամբ: Ս. Արևշատյանը նշում է, որ Հովհաննես Սարկավագը «եղավ բնափիլիսոփայական ուղղության ձևավորողը հայ իրականության մեջ»[28]: Նա անդրադառնում է Սարկավագի արտահայտած մի շարք մտքերին, ինչպես, օրինակ՝ «առանց քննելու և փորձելու չի կարելի ընդունել որևէ պնդում», «առանց փորձի կարծիքը չի կարող ճշմարիտ համարվել», «ոչ թե խոսքն է հաստատում իրի ստուգությունը, այլ իրը՝ խոսքի, և սրանից ելնելով պետք է փնտրել ճշմարտությունը» և այլն՝ դրանց ի հայտ գալը կապելով քաղաքների զարգացման հետ, «որոնք կյանքի էին կոչել գիտության նոր ճյուղեր, հետաքրքրություն առաջ բերելով ճշգրիտ գիտելիքների նկատմամբ»[29]:

Հատկապես քաղաքային միջավայրում առկա տարբեր կրոն ու դավանանք ունեցող հասարակական խմբերի համակեցության և մասնավորապես քրիստոնյաների համերաշխության գիտակցումով է պայմանավորված հայ միջնադարյան իրականության մեջ դավանական հանդուրժողականության սկզբունքները պաշտպանող գրությունների ի հայտ գալը[30]: Այս առումով հայտնի են Մխիթար Գոշի և Վարդան Այգեկցու հայացքներն ու համապատասխան գրությունները, սակայն նրանց նախորդում է Հովհաննես Սարկավագը, որի դավանաբանական գործերում հստակորեն առաջ է քաշվում դավանական հանդուրժողականության անհրաժեշտությունը[31]:

Քաղաքային միջավայրում ծնունդ առած աշխարհայացքային նոր միտումներն իրենց արտահայտությունն են գտել նաև «Յովհաննու Սարկաւագի իմաստասիրի եւ վարդապետի ասացեալ բան իմաստութեան ի պատճառս զբօսանաց» խորագրով պոեմում: Այս մեծարժեք և հանգամանորեն ուսումնասիրված ստեղծագործության մանրամասները չներկայացնելով՝ մեջբերենք Ա. Մնացականյանի եզրահանգումները. «Բան իմաստութ-

---

25 «Կարգադրութիւնք գրոց սրբոց, **որք ստուգարանեցան ի Սարկաւագ վարդապետէն...**» տե՛ս **Է. Հարությունյան,** Մխիթար Այրիվանեցի, Երևան, 1985, էջ 115:

26 **Ա. Արրահամյան,** Հովհաննես Իմաստասերի..., էջ 137:

27 Քրիստոնյա Հայաստան, հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 632:

28 Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, Երևան, 1976, էջ 339:

29 Նույն տեղում, էջ 341:

30 **Պ. Մուրադյան,** Դավանական հանդուրժողականության և ազգամիջյան համերաշխության գաղափարները ԺԲ-ԺԴ դդ. Հայաստանում, «Գանձասար», Դ, 1993, էջ 95-109, **Կ. Մաթևոսյան,** Անի, էջ 190-192:

31 **Մնսրոպ բեռ. Արամյան,** նշվ. աշխ., էջ 76-78: Սարկավագի դավանաբանական աշխատություններն ուսումնասիրելով՝ հեղինակը դրանք բնութագրում է որպես «ԺԱ-ԺԲ դդ. արևելաքրիստոնեական մշակույթի կարևորագույն կոթողներից մեկը» (նույն տեղում, էջ 45):

յան» պոեմում մշակված է մի թարմ թեմա՝ մարդու և բնության հարաբերության հարցը. ա) Բնությունը ի դեմս Սարյակի, արվեստների սկզբնաղբյուրն է, որից սովորել ու սովորում է մարդկությունը, բ) Մարդկությունն անարդար է, որ հալածում է բնության ստեղծագործ ուժերին: ...«Բան իմաստության» պոեմի մեջ քննված արվեստի հարցերը ծնվել են Անիի միջավայրում զարգացած մշակութային ընդհանուր նվաճումների հիման վրա»[32]:

Նկատենք, որ, իհարկե, Անին Հովհաննես Սարկավագի ժամանակ Բագրատունյաց շրջանի փայլը չուներ, սակայն դա մի ժամանակ էր, երբ իր ուրույն դիմագիծն էր ձեռք բերում քաղաքային դասը: Քաղաքի մահմեդական տերը՝ մոր կողմից ծագումով հայ Մանուչե ամիրան (1065-1110 թթ.), իր իշխանության առաջին տարիներին քայլ առ քայլ վերացնում էր Ալփասլանի գործած ավերածությունների հետքերը և քաղաք հրավիրում հեռացած հայ ազնվականներին[33]: 1072-ից քաղաքի եպիսկոպոս դարձած, իսկ 1081-ին կաթողիկոս ձեռնադրված Բարսեղ Անեցին ավելի մեծ թափ հաղորդեց Անիի քաղաքացիության դիրքերի ամրապնդմանը: Այս շրջանում Անին շարունակում էր պահպանել արհեստավորական ու առևտրական, նաև եկեղեցական ու մշակութային կենտրոնի համբավը, հայության գիտակցության մեջ մնում էր որպես «քաղաքամայր»: Իրավացի է Մ. Աբեղյանը, երբ գրում է. «Արդարև Բագրատունի թագավորների օրով արդեն Անիում... մեծ ձգտում և ջանք կար գիտությունը նորոգելու հայերի մեջ և այդ ձգտման ու ջանքի ներկայացուցիչն էր Գրիգոր Մագիստրոսը, բայց իսկական կատարողը, գլուխ բերողը եղել է Սարկավագ Վարդապետը: Նա շարունակել է Անի քաղաքի գործը, անպայման նաև այս քաղաքի ազդեցությամբ...»[34]:

Այժմ ավելի մանրամասնորեն անդրադառնանք Հովհաննես Սարկավագի պատմագիտական գործերին կամ, ինչպես սովորաբար նշվում է, «կորած պատմությանը»:

«Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը» գրքում Ա. Աբրահամյանն առանձին մի ենթավերնագրով անդրադառնում է հեղինակի «պատմագիտական աշխատություններին»: Նա գրում է. «Հովհաննես Իմաստասերի աշխատություններից, ըստ մատենագրական տեղեկությունների, արժեքավոր գործ է հանդիսացել նրա Պատմությունը: ...Հովհաննեսի այդ կորած Պատմությունը, Ալիշանի կարծիքով, բաղկացած է եղել երկու մասից. առաջին մասում շարադրված է եղել սկյութացիների պատմությունը՝ սելջուկների հանդես գալը, նրանց արշավանքները, Տուղրիլ բեկի, Մահմուդի, Ալփասլանի պատմությունները և այլն, իսկ երկրորդ մասում շարադրված է եղել Մելիքշահի պատմությունը»[35]: Այնուհետև նա գրում է, որ այդ կարծիքը ճիշտ չէ, քանի որ կարծեցյալ առաջին մասը Սամվել

---

[32] **Աս. Մնացականյան,** նշվ. աշխ., էջ 38:

[33] Վարդան Արևելցին Մխիթար Անեցուց օգտվելով՝ այս մասին հաղորդում է. **«...գներ աւեր քաղաքին զՄանուչէ... յաւելու ի պարիսպն Անւոյ եւ յամրութիւնս նորա:** Եւ ած ի քաղաքն զամենայն մնացեալ իշխանս: Եւ որպէս մնձա հանդէսին ընդ առաջ նչեալ մուծանէր ի ներքս զԳրիգորն զորդին Վասակայ՝ զթոռն Ապիրատին... զի փէր էր մեծ գօրաց եւ բազում ազատաց: Եւ էր եղբայր փէր Բարսղի, որ... ձեռնադրեցաւ ի Հաղբատ կաթողիկոս հրամանաւ եւ կամօք Մանուչէի եւ ամենայն Հայոց: **Եւ շինեցաւ քաղաքն Անի ոչինչ պակաս քան զառաջինն»: Վարդան Արևելցի,** Տիեզերական պատմություն, Երևան, 2001, (բնագիր) էջ 108:

[34] **Մ. Աբեղյան,** նշվ. աշխ., էջ 70:

[35] **Ա. Աբրահամյան,** Հովհաննես Իմաստասերի..., էջ 34:

Անեցին չի գտել, ուստի դա առանձին գործ է եղել, և եզրակացնում է. «Ինչպես տեսնում ենք... Հովհաննեսի պատմական աշխատություններից մենք ունենք ո՛չ թե մեկ, այլ երկու կորուստ»[36]: Կորած առաջին գրքի մի հատված, ըստ Ա. Աբրահամյանի, տեղ է գտել Հաղբատի «Քյոթուկում»: Այստեղ պատմվում է, որ 1110 թվականի օգոստոսի 13-ին Հաղբատում միաբանները ենթարկվել են սելջուկների անակնկալ հարձակմանը, սակայն կարողացել են անվնաս վանքից դուրս բերել իրենց մոտ գտնվող Կյուրիկյան Դավիթ թագավորին[37]: Միանգամից ասենք, որ 1110 թվականի դեպքը չէր կարող ընդգրկվել Ալփասլանի (մահ.1072 թ.) թագավորությամբ ավարտվող երկում:

Հովհաննես Սարկավագի սելջուկներին վերաբերող գրությունների մասին առաջինը հայտնում և դրանցից մեջբերումներ է կատարում նրա սան Սամվել Անեցին: Նա իր «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտ ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ» վերնագրով ժամանակագրությունը գրել է Կաթողիկոս Գրիգոր Գ Պահլավունու (կթղ. 1113-1166 թթ.) պատվերով: Ժամանակագրությունն ավարտում է 1163 թվականով[38]: Անեցին թեև ընդհանրապես գրել է շատ համառոտ, իր խոսքերով՝ «կարճ ի կարճոյ», սակայն պատվիրատուի պահանջը կատարելով (կաթողիկոսն այդ ժամանակ հարաբերությունների մեջ էր Անիի ամիրայի հետ և սելջուկների պատմության իմացության կարիքն ուներ) ավելի հանգամանորեն է անդրադարձել սելջուկներին և մասնավորապես Մելիքշահին: Վերջինիս մասին պատմիչի հաղորդումներն ուղղակի մեջբերումներ են Հովհաննես Սարկավագի գործերից:

Սամվել Անեցին իր պատվիրատուին սովորաբար բացատրություններ է տալիս Սարկավագի գրություններից քաղվածքներ ներկայացնելիս: Արաբներից հետո սելջուկների գերիշխանության հաստատման մասին գրում է. «Սկիւթացւոցն (սելջուկների, Կ. Մ.) առնուլ զբռնակալութիւն այսպիսի պատճառաւ: Ընթերցաք գրեալ վարդապետին մեծի, որ Սարկաւագ վերակոչի անուանեալ, զի ասէ թէ...»[39]: Հատվածի վերջում ավելացնում է. «Զայսոսիկ նշանակաւ գրոյ եցոյց մեզ Իմաստասէրն մինչեւ ցՄելիքշահն, զոր յիւրում տեղւոջն գրեցից, սորին ձեռնտուութեամբ»: Շարունակելով և Մելիքշահի նախնիների անունները տալով՝ Անեցին նշում է, որ ինքը ժամանակին տեսել է Սարկավագի գրությունը նաև նրանց մասին և եթե մատյանը գտնի, կվերաշարադրի. «Իսկ զհաւրն նորա (Մելիքշահի, Կ.Մ.) ժամանակ՝ զարիւնախանձին Ալփասլանայ եւ զնորին հաւրն եւ հաւուց, զոր Տուղլուպէկ եւ Մահմուտ եւ Սարչուկ անուանք են նոցա, տեսաք երբեմն գրեալ սորին (Սարկավագի, Կ. Մ.) ձեռաւք, ստոյգ գտակաւ, եթէ հանդիպիմք մատենին եւ մեք շարագրեսցուք եւ թէ ոչ, լքցուք...»[40]: Ինչպես երևում է, Սամվել Անեցին Սարկավագի այդ գրությունը չի գտել: Հետաքրքիր է, որ Սամվելի՝ Մելիքշահի նախնիների պատմության

---

[36] Նույն տեղում, էջ 35:

[37] Նույն տեղում, էջ 35, 136:

[38] **Կ. Մաթևոսյան,** Սամուել Անեցու «Ժամանակագրության» ավարտման թվականը և պատվիրատուն, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1992, թիվ 1, էջ 156-162, **Սամուել Անեցի** (կենսագրական լրացումներ), «Էջմիածին», 2003, Զ, էջ 47-57:

[39] Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 88բ, **Անեցի,** էջ, 97:

[40] Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 89բ, **Անեցի,** էջ, 98:

փնտրտուքը շարունակել է նրա կրտսեր ժամանակակից պատմիչը՝ Մխիթար Անեցին[41]:

Ալփասլանի մահվան մասին նշելուց հետո Սամվել Անեցին գրում է. «Աստանօր զխոստացեալ պարտսն հատուցից զմնացուածս բանից, զոր եթող հարկ տեղւոյն այնորիկ այսու պատշաճեալ ժամանակի: Զի ասէ Իմաստասէրն աստուածային՝ թէ «Իբրեւ առնոյր զփառս իշխանութեան բարեբաղտն Մելիքշահ...»[42]: Շարունակությունն ընդարձակ մեջբերում է Սարկավագի այժմ կորած երկից, ուր հիմնականում փառաբանվում է Մելիքշահը: Հատվածի վերջում պատմիչը նշում է, թե այս ամենն Իմաստասերն ասաց Մելիքշահի կյանքի մասին (որը տիրեց 20 տարի), իսկ հետո ինքը կգրի նաև նրա մահվան մասին ասածը. «Արդ՝ ասաց զայս զկենաց նորա, որ տիրեաց ամս Ի (20) իսկ զկնի գրեցից զոր ինչ վասն մահուան է ասացեալ»[43]: Քիչ անց, խոստումը կատարելով, պատմիչը գրում է Մելիքշահի մահվան, բայց նաև՝ քրիստոնյաների և մասնավորապես հայերի նկատմամբ նրա ունեցած բարյացակամ վերաբերմունքի մասին: Անեցին դարձյալ մեջբերում է կատարում Սարկավագից՝ չմոռանալով մեծարանքով հիշել նրան. «Ախորժելի եղեւ բանիւք դրուատիւք վարդապետին սրբոյ գրել եւ խոստանալ դարձեալ գրել արուեստաբան եւ երկայն ճառիւք: Եւ ... այսպէս է գրեալ, թէ ....»[44] :

Ինչպես տեսնում ենք, Սամվել Անեցին կատարել է պատվիրատուի պահանջը և հնարավորինս նյութեր քաղել սելջուկների մասին: Համառոտաբան ժամանակագրի երկում այդ հատվածներն այնքան նկատելի են, որ հաջորդ դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին իրավացիորեն գրում է. «...մինչեւ ցՄելիքշահ սուլթանն գրեալ էր զպատճառ տիրելոյն նոցա մեծիմաստ վարդապետին, որ Սարկաւագն կոչէր, եւ երկրորդեալ էր Սամուէլ քահանայ...»[45]:

Անեցին Սարկավագից քաղած ևս մի տեղեկություն ունի՝ 1097 թ. խաչակրաց առաջին արշավանքի և նրանց նկատմամբ բյուզանդական Ալեքսիոս Ա կայսեր ցուցաբերած թշնամական վերաբերմունքի մասին, որը գրելուց հետո նշում է. «Եւ այս բանքս գրեալ էր վարդապետին Սարկաւագին»[46]:

Այսպիսով, Հովհաննես Սարկավագը Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեջ առա-

---

[41] Մխիթար Անեցու այժմ կորած բնագրից մեջբերում անելով՝ Վարդան Արևելցին գրում է. «Պատուական երէցն Մխիթար Անեցին... այսպէս ասէ. «Յոլով աշխատ եղէ գտանել զորպէսն սուլտանացն, որ ի թուրքաց և գտի շնորհօքն Աստուծոյ, այսպէս՝ Մահմուտն...Սրբթանայ որդի, յանեշանից մնծացեալ...: Իսկ յառաջադէմն ի թուրքացն՝ որում անուն էր Մուսեափաղոյ Սարչուքեայ որդի...: Եւ փոխէ զնա Արփասլան հօրեղբօրորդի Տուղրիլին, որ ելից զամենայն աշխարհ արևամբ եւ... հասանէր յաթոռ թագաւորութեանն Մէլիքշահն, բարի եւ խաղաղարար...»: Վարդան Արևելցի, (բնագիր) էջ 99-102: Ինչպես տեսնում ենք, Մխիթար Անեցին դժվարությամբ է գտել սելջուկների պատմությունը, որը և իր երկում մեջ է բերել: Այն հասցնում է մինչև Տուղրիլ Բ (1177-1187 թթ.), «որ կայր մինչ ի պատմագիրս», եզրափակում է Արևելցին՝ նկատի ունենալով Մխիթարին: Դատելով ոճից ու ժամանակագրական ընդգրկումից՝ այս պատմությունը Սարկավագի գրածը չէ:

[42] Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 98ա, **Անեցի**, էջ 115:

[43] Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 99ա, **Անեցի**, էջ 116:

[44] Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 99բ-100ա, **Անեցի**, էջ 118-119:

[45] **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ, 84:

[46] Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 101ա, **Անեցի**, էջ 120, Հովհաննես Սարկավագի մասին Անեցու հայտնած վերջին տեղեկությունը վերաբերում է վարդապետի մահվանը. «ՇՀԸ (1129) Փոխեցաւ ի Քրիստոս մահուամբ մեծ վարդապետն Սարկաւագն ի Հաղբատ», Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 105բ, **Անեցի**, էջ 129:

վել շատ հիշատակված հեղինակն է: Չնայած դրան, իր երկի սկզբում հայ «պատմագիրներին» թվարկելիս Անեցին Սարկավագի անունը չի տալիս (ավելի բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներ հիշատակող Մխիթար Անեցին ևս Սարկավագին պատմիչ չի համարում): Մեր կարծիքով, պատճառն այն է, որ Հովհաննես Սարկավագը սելջուկներին վերաբերող ամբողջական պատմագրական երկ չի գրել, այլ առանձին փոքր գրություններ (թղթեր, ճառեր), ինչը երևում է նաև Սամվել Անեցու կատարած մեջբերումներից:

Սակայն ի՞նչն է ստիպել Հովհաննես Սարկավագ վարդապետին գրելու սելջուկների պատմության մասին: Նրա մատենագրական ժառանգությանն անգամ մակերեսորեն ծանոթանալով՝ կարելի է համոզվել, որ հեղինակն ամբողջանվեր մի հայ հոգևորական է, որի հետաքրքրությունները աստվածաբանական, եկեղեցագիտական, տոմարագիտական, գրական են: Եվ հանկարծ նա գրում է պատմություն, այն էլ՝ արյունարբու սելջուկների պատմությունը: Նկատենք, որ այդ ժամանակ Ալփասլանի կողմից 1064-ին Անին գրավելուց ու ավերելուց կես դար էլ չէր անցել, իսկ քաղաքի Մայր տաճարը դեռ մնում էր սելջուկների ձեռքով մզկիթի վերածված: Այս պայմաններում Հովհաննես Սարկավագին միայն մի բան կարող էր ստիպել թղթին հանձնել սելջուկների (սկիթացւոց) պատմությունը: Դա կարող էր լինել պատվեր, մասնավորապես՝ կաթողիկոսական պատվեր: Իսկ թե ինչու էր Բարսեղ Անեցուն հարկավոր տեղյակ լինել սելջուկների պատմությանը, ակներև է, քանի որ նա պետք է բանակցելու մեկներ Մելիքշահի մոտ:

Այդ ուղևորությունը տեղի ունեցավ 1090 թ., երբ Բարսեղը, նախապես հոգալով ժամանակի դիվանագիտության պահանջները՝ համապատասխան ճոխ ընծաներ, Անիից բազմամարդ պատվիրակությամբ մեկնեց սուլթանի մոտ: Մատթեոս Ուռհայեցին այդ մասին գրում է. «...Հայրապետն Հայոց տէր Բարսեղ... տեսանէր, որ նեղէին զհաւատացեալսն Քրիստոսի... եւ հարկս պահանջէին յեկեղեցեացն Աստուծոյ... եւ յայնժամ կաթուղիկոսն... խորհեցաւ գնալ առ բարի եւ քաղցր թագաւորն Պարսից... առ ի ծանուցանել նմա զայս ամենայն. եւ առեալ ընդ իւր նուէրս սուլտանին... հանդերձ ազատօք եւ եպիսկոպոսօք եւ քահանայիւք՝ առեալ վարդապետ զհետ իւր եւ գնաց ի Պարսիկս առ աստուածասէր սուլտանն: Եւ տեսեալ սուլտանին զտէր Բարսեղ՝ յոյժ մեծարեաց զնա, և կատարեաց զամենայն խնդրուածս նորա. և արարեալ զամենայն կամս տէր Բարսղին»[47]:

Ուռհայեցու սույն հիշատակությանն անդրադառնալով՝ դեռ Մ. Օրմանյանն է ուշադրություն դարձրել «վարդապետի» ներկայության հանգամանքին[48]: Անիից Մելիքշահի մոտ մեկնող կաթողիկոսական պատվիրակության մեջ գտնվող վարդապետը կարող էր լինել հենց քաղաքում բնակվող Հովհաննես Սարկավագը: Հարկ է նշել, որ այս շրջանում (հայ միջնադարում ընդհանրապես) նշանավոր վարդապետները հանրաճանաչ անձնավորություններ էին, հայտնի ոչ միայն գիտելիքներով, այլև լեզուների իմացությամբ (երբեմն կոչվում էին «վարդապետ Հայոց» պատվանունով): Եթե հիշյալ դեպքերի ժամանակակիցը

---

[47] **Մատթեոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրություն (աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի), Երևան, 1991, 256-258:

[48] **Մ. Օրմանյան**, նշվ. աշխ., էջ 1537: Հարկ է նշել, որ Օրմանյանին, Ալիշանին և միչև 1940 թ. աշխատած մյուս հայագետներին հայտնի չի եղել Հովհաննես Սարկավագի վարքը, ուր նշված է նրա՝ Անիում գտնվելու, տեղի վարդապետարանը գլխավորելու փաստը:

կարդար պատմիչի խոսքերը՝ «առեալ վարդապետ զհետ իւր», ոչ մի կասկած չէր ունենա վարդապետի ով լինելու վերաբերյալ: Ուռհայեցին այստեղ նրա անունը չի տալիս, քանի որ Բարսեղից ու Մելիքշահից բացի ընդհանրապես ուրիշ մեկի անունը չի նշում: Սակայն հատուկ շեշտում է, որ պատվիրակության կազմում է եղել նաև «վարդապետը», որն այս դեպքում, մեր կարծիքով, Հովհաննես Սարկավագն էր:

Նման ենթադրության օգտին է խոսում նաև հենց Սարկավագի գրածը Մելիքշահի մասին: Սամվել Անեցու միջնորդմամբ մեզ հասած Սարկավագի գրության մեջ Մելիքշահի մասին նշվում է. «Էր եւ ազատաբարոյ եւ մեծախորհուրդ, այլ եւ տեսիլ մարմնոյն արժանի թագաւորութեան. ըստ որում հեզութիւն ի քաղցրութիւն բարուցն լծակցեալ առնէր սիրելի ամենեցուն, զոր միայն կոչեցից թագաւոր եւ փարթամ: ...Սիրէր զազգս մեր այնքան, մինչ զի աղաւթս հայցէր եւ աւրհնութիւնս, յորմէ եւ անդ երբեմն չոգաւ հայրապետն՝ աւ՛ղ թէ միայն էր աշակերտեալ Քրիստոսական կրաւնից եւ կարգաց»[49]: Այս տողերը գրված են ականատեսի, մասնակցի անմիջականությամբ ու զգացականությամբ:

Կարող է հարց առաջանալ, թե ինչո՞ւ Հովհաննես Սարկավագի վարքում չի նշվում նրա՝ Մելիքշահի մոտ գնալու մասին: Բանն այն է, որ վարքը ոչ թե կենսագրության շարադրանք է, այլ «երիցս երանեալ ամենաերջանիկ» վարդապետին որպես «մարգարէութեան եւ սքանչելեաց»[50] շնորհ ունեցող սուրբ անձ ներկայացնող գործ, ուր կենսագրական տվյալները հաճախ երկրորդական են, եթե դրանք չեն կապվում կրոնական, հոգևոր գործերի հետ: Օրինակ, Հովհաննես Սարկավագի մասին հայտնի է նաև Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունը, թե վրաց Դավիթ Ծինարար թագավորը սիրով ու ակնածանքով էր վերաբերվում նրան, հետիոտն ընդառաջ գնում ու գլուխը խոնարհելով՝ օրհնություն խնդրում՝ «Կարի յոյժ սիրէր զսա թագաւորն Վրաց Դաւիթ... այնքան զի մինչ լսէր զգալուստ նորա, յոտն յառնէր և ելանէր ընդ առաջ նորա եւ խոնարհեցուցեալ զգլուխն՝ խնդրէր ի նմանէ օրհնութիւն»[51]: Այս մասին, գրեթե նույն խոսքերով պատմում է նաև վրացի հեղինակը՝ ոչ մի կասկած չթողնելով դրա ճշմարտացիության վերաբերյալ[52]: Սակայն այս իրողության մասին նույնպես ոչինչ չի ասվում Հովհաննես Սարկավագի վարքում:

Վերադառնալով Սարկավագի պատմական թղթերին՝ պետք է նշենք, որ Սամվել Անեցին դրանցից չորս մեջբերում է արել, մինչդեռ Ա. Աբրահամյանը «Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրության» մեջ «Պատմության հատվածը Սամուել Անեցուց» վերնագրի տակ միայն երկու հատված է բերել[53]: Դուրս թողնվածները ծավալով ավելի փոքր, բայց

---

[49] Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 98բ, 100բ, **Անեցի,** էջ 115, 119: Հետաքրքիր է, որ այստեղ էլ Սարկավագը նշում է հայրապետին, առանց անունը տալու (ինչպես Ուռհայեցին՝ վարդապետին): Ոճի հարց է:

[50] **Ա. Աբրահամյան,** Հովհաննես Իմաստասերի..., էջ 121, 124:

[51] **Կիրակոս Գանձակեցի,** էջ 114:

[52] «(Դավիթը) սիրէր... զոմն հոնտոր վարդապետ ի Հաղբատ՝ Սարկաւագ անուն. խոստովանէր նմա զյանցանս իւր եւ կորուցուցեալ զպատուական գլուխն՝ օրհնէր ի նմանէ եւ նստէր ընդ նմա եւ փարէր զպարանոցս նորա...»: **Լ. Մելիքսեթ-Բեկ,** Վրաց աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, հ. Ա. Երեւան, 1934, էջ 219: Այս պատմական փաստին այլ տեսանկյունից նայելով՝ Դավիթի վերաբերմունքի մեջ կարելի է տեսնել ոչ միայն հարգանք սրբակյաց վարդապետի, այլև մի հեղինակավոր մարդու նկատմամբ, որն առնչվել է աշխարհի մեծամեծների հետ:

[53] **Ա. Աբրահամյան,** Հովհաննես Իմաստասերի..., էջ 129-130:

նույնպես կարևոր են[54]:

Կարելի է ենթադրել, որ Հովհաննես Սարկավագը, Բարսեղ Անեցու պատվերով[55] իրեն հասու աղբյուրներից օգտվելով՝ կազմել է սելջուկների վաղ շրջանի պատմության մասին մի գրություն, որը տեսել է Սամվել Անեցին՝ («տեսաք երբեմն գրեալ սորին ձեռաւք, ստոյգ գտնակաւ»), բայց իր ժամանակագրությունը կազմելիս չի գտել, որպեսզի օգտվի: Այն հավանորեն գրվել է մինչև Մելիքշահի մոտ մեկնելը (1090 թ.): Երկրորդ գրությունը ստեղծվել է Մելիքշահի մահից (1092 թ.) հետո, որից օգտվել է Անեցին:

Պատմիչը Սարկավագին հղելով վերջին հիշատակությունը (առաջին խաչակրության մասին)՝ դրել է իր ժամանակագրության 1097 թվականի տակ[56]: Այժմ դժվար է ասել, թե Անեցին արդյո՞ք նույն թղթից է օգտվել այդ տվյալը քաղելիս, թե՞ եղել է նաև պատմական բովանդակությամբ մի այլ թուղթ, որի մեջ ներառված են եղել այս և վերը նշված 1110 թ. Հաղբատում պատահած («Քյոթուկում» հիշատակված) դեպքի նկարագրությունը:

Հովհաննես Սարկավագի պահպանված գործերի մի մասի վերնագրերը կամ առաջին տողերը վկայում են, որ դրանք գրվել են տարբեր մարդկանց հարցումներին (խնդրանք-պատվերներին) ի պատասխան[57]: Հավանաբար նույն ձևով են ստեղծվել և պատմական բովանդակությամբ թղթերը:

Փորձենք պարզել, թե՞ որ թվականներին է Հովհաննես Սարկավագն Անիում գտնվել: Ցավոք նրա կենսագրության հայտնի թվականները սակավ են: Եթե ընդունենք, որ Անիի դպրոցը բացվել է Բարսեղ Անեցու կաթողիկոսության սկզբում, իսկ դա հավանական է, քանի որ ժամանակի մեծ իրադարձություններից էր («եղեւ... ուրախութիւն ամենայն Տանն Հայոց, վասն զի տեսին նորոգեալ զԱթոռ հայրապետութեանն ի քաղաքն յԱնի»[58]), և ենթադրում էր Աթոռի հիմնավորումը ամրապնդող քայլեր, որպիսին կարող էր վարդապետարանի ստեղծումը լինել, ապա պետք է 1081 թվականը համարենք Հովհաննես Սարկավագի՝ Անիում հաստատվելու տարին:

Սարկավագն Անիում մնացել է բավականին երկար ժամանակ, որը ճշտելու հնարավորություն է տալիս գրիչ Մարկոսի 1195 թ. հիշատակարանը: Այստեղ խոսվում է ձեռագրի («Կոչումն ընծայութեան Կիւրղի Երուսաղէմացւոյ») նախօրինակի մասին, որը գրված է եղել Անիում, Մայր տաճարի (Կաթողիկեի) սպասավոր Սարկավագ քահանայի (Հովհաննես Սարկավագի) կողմից՝ «...զոր Սարկաւագ քահանայ՝ սպասաւոր Սուրբ Կաթողիկէի մեծի, որ յԱնի, ի բազմաց աւրինակաց, ի ձեռն եւ այլոց գիտնականաց, զաւգտակարսն առեալ հաւաքեաց ի մի դիր եւ շարադրեաց իւրով ձեռամբ ի դիւրալուր մտաց եւ գիտութ-

---

[54] Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 88բ, 101ա, **Անեցի**, էջ, 97, 120:

[55] Ուշագրավ է, որ Բարսեղից առաջ Անիում աթոռակալած երկու կաթողիկոսները պատմական երկեր են պատվիրել ժամանակի նշանավոր վարդապետներին՝ Սարգիս Ա Սևանցին՝ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկին («Պատմութիւն տիեզերական»), Պետրոս Ա Գետադարձը՝ Հովհաննես Կոզեռնին («Պատմութիւն Բագրատունեաց»), իսկ Բարսեղի հաջորդը՝ Գրիգոր Գ Պահլավունին, ինչպես նշվեց, Սամվել Անեցու պատվիրատուն էր:

[56] Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 100բ-101ա, **Անեցի**, էջ, 120:

[57] **Ա. Աբրահամյան**, Հովհաննես Իմաստասերի..., էջ 97, 140, 222, 252, 302, 325, 327, **Մեսրոպ քհն. Արամյան**, նշվ. աշխ., 61:

[58] **Ուռհայեցի**, էջ 236-238:

եան...»[59]:

Հայտնի է, որ Անիի Մայր տաճարը 1064-ին սելջուկները մզկիթի էին վերածել: Այն կրկին օծվեց 1124 թ., երբ վրաց Դավիթ Շինարար թագավորը գրավեց Անին: Թեև 1126-ին նա հարկադրված քաղաքը վերադարձրեց Շեդդադյաններին, բայց պայմանով, որ Կաթողիկեն մշտապես պետք է հայերին պատկանի: Փաստորեն, Հովհաննես Սարկավագը Անիի Մայր տաճարում կարող էր սպասավորել միայն 1124 թվականից հետո:

Այսպիսով, եթե ընդունենք, որ նա Հաղբատից Անի է եկել 1081 թվականին, ապա այս հիշատակարանի շնորհիվ կարող ենք ասել, որ քաղաքում է մնացել նվազագույնը մինչև 1124 թվականը: Ահավասիկ այս շուրջ չորս տասնամյակը գերազանցող ժամանակաշրջանը նկատի ունենալու դեպքում միանգամայն հասկանալի են դառնում վարքագրի՝ Հովհաննես Սարկավագի մասին ասած խոսքերը, թե նա իմաստության գանձերը բերում էր «ի քաղաք իւր եւ տեղի սննդեան՝ ի քաղաքամայրս Անի»: Մ. Աբեղյանը գրում է, թե հիշյալ խոսքերից կարելի է եզրակացնել, «որ Սարկավագ վարդապետն Անեցի է եղել: Բայց նրա ծնողները կարող էին Փառիսոս գաւառից լինել և Հովհաննեսի մատաղ մանկության ժամանակ Անի տեղափոխված, և Հովհաննեսն այստեղ մեծացած ու սնված, ուստի և Անին նրա համար կարող էր համարվել «քաղաք իւր և տեղի սննդեան»: Այդպիսի եղելությունները ոչ սակավ են»[60]:

Կարծում ենք, որ անիական ողջ շրջանում Հովհաննես Սարկավագը սերտորեն կապված է եղել նաև Հաղբատի հետ, որպես այդ վանքի միաբան[61]: Դա մի ժամանակ էր, երբ Անին, Հաղբատն ու Սանահինը վեր էին ածվում Հայ Եկեղեցու ինքնուրույնությունն ու ավանդության անփոփոխությունը պաշտպանող գաղափարական կենտրոնի, որի հայրենասեր գործիչներն ավելի ուշ կոչվեցին «Հայոց հյուսիսային կողմանց վարդապետներ» կամ «արևելյան վարդապետներ» ընդհանուր անվանումով:

Հովհաննես Սարկավագի գործունեության անիական շրջանը նրան ներկայացնում է ոչ միայն որպես ուսուցիչ, գիտնական, արդյունաշատ հեղինակ, այլև երկրի ապագայով մտահոգ գործիչ: Ավելի հասկանալի են դառնում նրա երկերում առկա հայրենասիրական տողերը: Կիրակոս Գանձակեցին նշում է, որ Սարկավագը «արար շարական Ղևոնդեանցն քաղցր եղանակաւ և յարմար բանիւ...»[62]: Իսկ այդ խոսքերում հեղինակն Աստծուց խնդրում է ժողովել Հայ Եկեղեցու ցրված զավակներին, արտասուքն աչքերին երկրից

---

[59] **Ա. Արբահամյան,** Հովհաննես Իմաստասերի..., էջ 126, հմմտ. Ե-ԺԲ դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 282: Հիշատակարանի բովանդակությունը կասկած չի թողնում, որ խոսքը Հովհաննես Սարկավագի մասին է, որի սովորությունն էր հայտնի հեղինակների գործերի համեմատական ճշգրտումն ու մատչելի վերաշարադրումը: Այն, որ մեր հեղինակը կոչվում է քահանա, անսովոր չէ, քանի որ այդպես է անվանվում նաև իր մի շարք աշխատությունների խորագրերում՝ «Յովհաննու քահանայի յաղագս անկիւնաւոր թուոց», «Յոհաննու քահանայի յաղագս եղանակաց եւ փաւանից եւ քանիանութեան ամաց...», «Յոհաննու քահանայի առ Սարգիս, վասն փաղիցն» և այլն: **Ա. Արբահամյան,** Հովհաննես Իմաստասերի..., էջ 148, 252, 327, 330, **Մեսրոպ քհն. Արամյան,** նշվ. աշխ., 55:

[60] **Մ. Աբեղյան,** նշվ. աշխ., էջ 446:

[61] «Հաղբատի առաջնորդ են համարել... Հովհաննես Սարկավագին, բայց այդ չի հաստատվում մատենագրական և վիմագիր արձանագրությունների փվյալներով»: **Կ. Ղաֆադարյան,** Հաղբատ, Երևան, 1963, էջ 275:

[62] **Կիրակոս Գանձակեցի,** էջ 113:

տարագրվածներին (վարատվածներին), և փրկել նրանց. «Հեղմամբ արեան սրբոց Քոց հօտապետաց զեկեղեցւոյ Քոյ ցրուեալ մանկունըս ժողովեա՛ յուրախութիւն, ըզվարատեալս տրտմութեամբ եւ արտասուաց յորդահոս բըղխմամբ փրկութեան մերոյ պարգեւաց բաշխօղ»[63]:

Իսկապես ողբերգական ժամանակի պարտադրանքով են գրված այս խոսքերը, որոնք եկեղեցում կատարվող կրոնական երգին մի նոր իմաստ են հաղորդում: Մ. Աբեղյանն այս առնչությամբ գրում է. «Սարկավագ Վարդապետի այս աղոթքը շատ փոքր, իր ձևով շատ հասարակ..., բայց իր բովանդակությամբ մեծ ու վսեմ է և անկեղծորեն բխած լինելով իրականությունից, խորն ազդու է մանավանդ, երբ իր «քաղցր եղանակով» երգվում էր եկեղեցում...»[64]: Ի մի բերելով հայ գրականության հիշյալ շրջանի պատկերը՝ նա ավելացնում է. «Եւ ահա ծնվում է ցրված հայ ժողովրդին ի մի հավաքելու և փրկելու ձգտումը որոշ գաղափարախոսությամբ, որի առաջին արտահայտիչը գրականության մեջ՝ է մեծիմաստ Սարկավագ Վարդապետը»[65]:

Այսպիսով, վանական միաբանության գրկում ուսում առած և գիտությամբ զորացած Հովհաննես Սարկավագը, գալով «իր քաղաքը»՝ Անի, ծառայեց որպես ուսուցիչ, կազմեց ու խմբագրեց դասագրքեր, դարձավ տոմարի բարեփոխիչ, առնչվեց ժամանակի հզորների հետ, բայց և ապրեց ժողովրդի հոգսերով: Նրան շատերն են կոչել իմաստասեր, սոփեստես, սուրբ վարդապետ, իսկ մահվան մասին նշելիս Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «Եւ այսպիսի բարւոք քաղաքավարութեամբ կեցեալ յաշխարհի՝ փոխեցաւ ի Քրիստոս աշխատասէրն ի Հաղբատ»[66]:

---

[63] **Մ. Արեղյան,** նշվ. աշխ., էջ 71:

[64] Նույն տեղում, էջ 71-72:

[65] Նույն տեղում:

[66] **Կիրակոս Գանձակեցի,** էջ 115: